

Олена ФЕДОРЧУК

ХУДОЖНІ ВИРОБИ З БІСЕРУ В НАРОДНОМУ МИСТЕЦТВІ БЕРЕЖАНЩИНИ

(за матеріалами мистецтвознавчої
експедиції 2011 р.)

Стаття присвячена мистецьким пам'яткам початку — середини ХХ ст., які були зафіксовані на теренах Бережанського р-ну Тернопільської обл. у ході мистецтвознавчої експедиції Інституту народознавства НАН України. Серед них — накладні прикраси з бісеру та компоненти народного одягу, декоровані бісером. Унікальними знахідками стали твори церковного призначення (1930 та 1960-х рр.), виявлені у старій та новій церквах з с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Ключові слова: бісер, склярус, лелітки, гердан, безрукавка, фартух, хоругва.

© О. ФЕДОРЧУК, 2012

Традиція художніх виробів з бісеру в народному мистецтві українців веде початок від ХІХ ст. Саме відтоді, як можемо судити з різного роду історичних джерел, в українському народному одязі з'явилися накладні прикраси з бісеру. Їх носили на шиї, грудях, голові, ними оздоблювали дівочі та парубочі головні убори. Від початку ХХ ст. бісер також стали використовувати для декорування компонентів святкового народного одягу: сорочок, безрукавок, фартухів, опінок, портяниць тощо [4, с. 19—20].

Найбільшого розвитку традиція бісерного декору українського народного одягу набула на західних землях України — Північній Буковині, Західному Поділлі, Опіллі, у Прикарпатському та Карпатському регіонах. Значно менше та все ж бісер як художній матеріал для декорування народної ноші використовували й у інших куточках України.

У кінці 1940-х рр., після закінчення Другої світової війни, майстри бісерних виробів (прикрас і вишитого бісерними матеріалами одягу) через низку об'єктивних причин стали поступово згортати свою творчість. Проте, прикраси та одяг, виготовлений із використанням бісеру, ще продовжували побутовати протягом певного часу. Зокрема, на теренах Опілля накладні бісерні оздоби виходять з ужитку у 1950—1960-х роках. Більшість виробів безслідно зникає: прикраси нерідко пороли, щоб використати бісер у вишивці одягу. З ряду причин та, правдоподібно, через недостатню увагу дослідників дуже мало таких виробів потрапило до музейних колекцій.

Дещо кращою є ситуація із дослідженням декорованого бісером одягу: безрукавок та фартухів. Окремі вироби збереглися у родинах, де їх і досі продовжують використовувати як компоненти української народної святкової ноші. Водночас, їхня теперішня затребуваність є однією з причин того, що таких творів у етнографічних музеях обмаль.

Зважаючи на те, що опільські народні вироби з бісеру є маловідомим явищем мистецтва, експедиційні матеріали є вкрай цінними. Зокрема в літературі можемо знайти небагато відомостей (що подаються у загальному контексті української традиції) про накладні бісерні прикраси Опілля ХІХ — першої половини ХХ ст. [2, с. 84; 3, с. 92; 4], водночас про декорований бісером опільський одяг ХХ ст. відомостей обмаль [5].

Польові розвідки автора, скеровані на пошук універсальних та унікальних рис українських осередків,

мають на меті збір матеріалу для написання ґрунтовної індивідуальної наукової монографії «Бісер у декорі народного одягу українців (за матеріалами західних областей України)».

Упродовж 3—16 червня 2011 р. комплексна мистецтвознавча експедиція Інституту народознавства НАН України працювала у населених пунктах семи районів Тернопільської обл. Зокрема, на теренах Бережанського району було обстежено дев'ять сіл: Урмань, Надрічне, Біще, Поручин, Рекшин, Поточани, Стриганці, Жуків, Саранчуки та опрацьовано збірку краєзнавчого музею у Бережанах. Плановано збиралася інформація, що стосується накладних бісерних прикрас та декорованих бісером компонентів опільського народного одягу першої половини ХХ ст.

Несподіваними знахідками стали вишиті бісером картини, знайдені у с. Біще, та твори церковного призначення (1920-х та 1960-х рр.), виявлені у дерев'яній церкві святого Івана Богослова 1803 р. та однойменній мурованій церкві 2001 р. с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Матеріали пропонованої статті доповнюють відомості щодо опільської традиції бісерних виробів, зібрані у селах Львівщини у ході експедиції ІН НАНУ, проведеної у вересні 2002 року [3].

Накладні прикраси

Основний матеріал стосовно накладних прикрас із бісеру був зібраний у вигляді усних повідомлень. Серед жінок старшого віку пощастило розшукати не лише свідків втраченої традиції, але самих майстринь. Водночас, як ми й передбачали, менш вдалим виявився пошук самих артефактів: було знайдено лише три пам'ятки. Не вдалося побачити прикраси з бісеру, як ми на це сподівалися, на світлинах із сімейних альбомів.

Підсумовуючи усі джерела, вдалося встановити, що найпоширенішою прикрасою з бісеру у селах Бережанщини був стрічковий ґердан. У першій половині ХХ ст. оздоба такого типу побутувала тут під назвами «ґердан», «ґердон», «ґерданець» та «висьорок»¹. Колишня майстриня зі с. Урмань — М.Д. Когут запевнила, що стрічковий ґердан носили близько до шиї, також на гру-

Іл. 1. Гунька Параскевія (1914—? рр.). Ґердан перетинчастий, «ґердон». Бісер, тканиня. ~1970—1980-ті рр., с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл.

¹ Такими ж назвами означували й прикраси інших типів.

Іл. 2. Подусівська М.І. Гердан кутовий. Бісер, тканиня. 1917—1919 рр., с. Надрічне (до 1946 р., — с. Дрищів) Бережанського р-ну Тернопільської обл. Бережанський краєзнавчий музей KB-8541 / ДПМ-810

дях та на голові. Наприкінці 1940-х рр. дівчата виготовляли такі прикраси переважно у техніці ткання («шили на станку»)².

Серед виявлених артефактів — перетинчастий гердан «гердон», виготовлений приблизно у 1970—1980-х рр. Гулькою Параскевією (1914 —? рр.) зі с. Урмань (Іл. 1). Ймовірно, перетинчастий гердан як прикраса народного одягу Бережанщини побутовував також у першій половині XX ст., однак для підтвердження цього припущення поки що бракує джерельних матеріалів.

Експонат з Бережанського краєзнавчого музею [1] став свідченням того, що у першій половині XX ст. (час виконання 1917—1919 рр.) у деяких селах Бережанщини, зокрема у с. Надрічне, знаною

² Польові матеріали автора (далі — ПМА). Записано 3 червня 2011 р. у с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Когут Марії Дмитрівни, 1928 р. н.

прикрасою був кутовий гердан³ (Іл. 2). У ході експедиції саме у цьому селі вдалося натрапити на широкий стрічковий гердан, виготовлений Кузів Пелагією Михайлівною (1904—1990 рр.). За словами теперішньої його власниці — О.В. Шпортало, гердан носився нижче від шиї як кутовий гердан, складаючись у центральній частині кутом⁴. Якби майстриня зафіксувала складку ниткою (як це траплялося на практиці), то прикраса набула б вигляду кутового гердану (Іл. 3).

Респонденти К.А. Болюх та О.П. Петрух пригадали прикрасу типу зубчастої силянки («висьорок»)⁵.

При спілкуванні з місцевими мешканками декілька разів доводилося чути про вишиту бісером краватку. Лише одна інформаторка — М.Д. Когут, пригадала прикрасу типу котильон, яку дівчата робили для хлопців, щоб дарувати «у клубі на танцях»⁶. Відомо, що така традиція щодо котильонів була розповсюдженою у багатьох західноукраїнських селах у 1930—1940 рр.

Підсумовуючи почуте від респондентів та аналізуючи поодинокі артефакти, можемо стверджувати, що у першій половині XX ст. серед накладних бісерних оздоб широко побутовував стрічковий гердан. Відомими на теренах Бережанщини були також кутовий та, можливо, перетинчастий гердани, зубчата силянка, краватка, котильон. Уже на початку XX ст., поряд із нанизуванням, майстрині успішно практикували бісерне ткання. Брак самих пам'яток та докладної усної інформації унеможливорює художній аналіз накладних бісерних оздоб бережанського осередку. Зокрема, не вдалося встановити, який тип орнаменту домінував у бісерних прикрасах Бережанщини: з геометричними чи геометризованими (рослинні мотиви) обрисами. Все ж, декор віднайдених стрічкового та кутового гер-

³ Цінність пам'ятки в тому, що вона належним чином атрибутована, окрім часу та місця побутовування, занотовано також ім'я майстрині — Подусівська М.І.

⁴ ПМА. Записано 3 червня 2011 р. у с. Надрічне Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Шпортало Ольги Василівни, 1931 р. н.

⁵ ПМА. Записано 4 червня 2011 р. у с. Поручин Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Болюх Катерини Андріївни, 1942 р. н. та у с. Стриганці від Петрух Ольги Петрівни, 1947 р. н.

⁶ ПМА. Записано 3 червня 2011 р. у с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Когут Марії Дмитрівни, 1928 р. н.

данів дає змогу припускати переважання геометричних мотивів. За відсутності достатньої джерельної бази поки що неможливо говорити особливості колориту бережанських прикрас.

Одяг, декорований бісером

Найбільшу групу вишитих бісером компонентів одягу, які вдалося розшукати у ході експедиції, представляють безрукавки двох типів: горсет та камізелька. За розповідями інформаторів, у першій половині ХХ ст. кожна дівчина прагнула мати таку одіж. Менш поширеними були фартухи, бо мати відразу два нешевих компоненти одягу могли собі дозволити лише дівчата із заможніших родин. Описана ситуація має сучасне підтвердження. Так, вчитель загальноосвітньої школи у с. Урмань — Н.І. Гунька повідомила, що «коли діти виступають на шкільних святах, то кожна дитина має вишиту бісером безрукавку, а фартушків у селі залишилося один чи може два»⁷.

Фіксуючи компоненти одягу, вишитого бісером, вдалося встановити, що звичною практикою було кроїти безрукавку у кравчині, тоді як вишивати її носили вже до іншої майстрині — тієї, що розумілася на узорах та вишиванні бісерними матеріалами. Дівчата, котрим вистачало відваги взятися за вишивку бісером самотужки, зазвичай копіювали орнамент чужого твору.

Безрукавки

У ході експедиції було зафіксовано 11 вишитих бісером безрукавок. Аналізуючи артефакти, давні світлини та розповіді інформаторів, вдалося підтвердити, що на теренах Бережанщини народна ноша стала поповнюватися таким одягом починаючи з 1920-х рр. Шили безрукавки з фабричної тканини — оксамиту («саміту», «яksamіту»)⁸ темних кольорів, зокрема чорного, рідше — вишневого, темно-синього, зеленого. Вважалося, що найкраще сприймається вишивка бісером на чорному тлі. Декорували безрукавки бісером або нитками. На Опіллі, як і в інших куточках України, також

Іл. 3. Кузів Пелагія Михайлівна (1904—1990 рр.). Гердан стрічковий «висьорок». Бісер, тканина. ~1930-ті рр., с. Надрічне Бережанського р-ну Тернопільської обл.

побутували оксамитові безрукавки, одночасно декоровані вишивкою бісером та нитками.

Першою (1920-ті рр.) у сільську моду увійшла короткокроєна, приталена, здебільшого облямована довкола талії «лапчиками» оксамитова безрукавка типу горсет. Доводилося фіксувати різні назви (іноді в одному селі під трьома назвами) такої безрукавки: «сердак» (с. Урмань), «гуцулка» (сс. Надрічне, Жуків), «камізелька» (сс. Жуків, Біще, Поручин), «горсет» (сс. Поточани, Саранчуки), «горсек» (с. Жуків) (Іл. 4).

Деяко пізніше (1930-ті рр.) з'явилася довга (до і нижче стегон), розширена донизу оксамитова безрукавка типу камізелька, що на Бережанщині була

⁷ ПМА. Записано 3 червня 2011 р. у с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Гуньки Наталі Іванівни, 1970 р. н.

⁸ Оксамит (лат. *exatitum*) — тканина з натурального шовку або хімічного волокна з густим розрізним ворсом довжиною 1—2 мм на лицьовому боці. Основа оксамиту, як правило, бавовняна.

Іл. 4. Кузів Пелагія Михайлівна (1904—1990 рр.). Горсет «гуцулка». Чорний оксамит, бісер, шиття «у прикріп». ~1929—1930 рр., с. Надрічне Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Іл. 5. Кіналь Марія (~1914—? рр.). Камізелька «жупан». Чорний оксамит, бісер, шиття «у прикріп». 1936 р., с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл.

відома під назвами: «жупан» (сс. Урмань, Саранчуки), «сердак» (сс. Жуків, Біще, Поручин, Рекшин, Поточани), «сардак», «сардачатко» (с. Надрічне), «станек вибитий» (с. Поточани) і також «камізелька» (с. Жуків) (Іл. 5).

Після війни, наприкінці 1940 рр., жінки старшого віку ходили до церкви у горсетах, а молодші — у камізельках. З 1950—1960-х рр. одяг обох типів поступово стає привілеєм дівчат, котрі почали вбирати вишиті бісером безрукавки у свята та з нагоди весілля. Як свідчать світліни післявоєнного часу, вишиті бісе-

ром камізельки продовжували побутувати як компоненти сценічного вбрання фольклорних колективів.

У с. Умань Бережанського р-ну було зафіксовано побутування оксамитових безрукавок з відкладним комірцем, який кроїли або з тієї самої тканини, що і весь виріб, або з вишневого атласу. Безрукавка з комірцем побутувала одночасно із безрукавкою без комірця.

Декорування бісером безрукавок (як також фартушків) виконували технікою «шиття у прикріп», набираючи на нитку декілька бісеринок (одного кольору) і приметуючи нитку з бісером до тканини по контуру орнаментального мотиву. У роботі використовували якісний богемський бісер дрібних розмірів (переважно № 11). Кольорову палітру бісерного декору складали: біла, світло-блакитна, волошкова, зелена, червона, жовта (або охриста) барви. На деяких творах також трапляються бісерні матеріали рожевого та сріблястого відтінків. Серед мотивів орнаменту панували галузки та букети з різноманітними квітами упізнаної (ромашок, незабудок, конвалій, тюльпанів) та невідомої форми.

Аналізуючи декор на безрукавках двох типів — горсета та камізельки — виявляємо композиційні зміни, що принагідно підтверджують повідомлення респондентів старшого віку про різний час появи цих виробів. Так, орнамента горсета (давнішої безрукавки) вирізняється більшою витонченістю, відсутністю мотивів великих форм, що було обумовлено меншими розмірами самої безрукавки та, вочевидь, тогочасними художніми смаками. Пануючим був стрічковий тип орнаменту.

Із появою довгої розширеної донизу камізельки збільшується площа пілок та спинки. Орнаментальне поле більшого розміру створює можливість виконувати розлогі композиції з крупнішими мотивами. Передні пілки безрукавок майстрині починають вкривати розкішними букетами, вершини яких переходять у галузки, що, подекуди, облямовують виріз горловини. І хоча стрічковий орнамент повністю не зникає, домінуючу роль перебирає на себе симетрично розташований на передніх пілках однорічковий асиметричний декор у вигляді букета. Іноді великий квітковий букет майстрині вишивають по центру спинки камізельки. Збільшується асортимент мотивів. Зокрема, в декорі камізельок із сс. Рекшин та Стриганці серед багатства квітів траплялося бачити також колосся (Іл. 6).

Фартух

Декорований бісером святковий фартушок побутував в ансамблі з аналогічно декорованими безрукавками. Пошитий з такого ж, як і безрукавки, оксамиту, він був відомий на Опіллі під назвою «запаска з френзелями», оскільки нижній край фартуха оздоблювали тороками («френзелями») з ниток різних кольорів.

Як уже згадувалося, у порівнянні з декорованими бісером горсетом та камізелькою фартушок зустрічався значно рідше, бо дозволити собі відразу обидва недешеві компоненти могли лише заможніші дівчата. З цієї ж причини серед оксамитових безрукавок зустрічається більше творів, вишитих бісером, а серед оксамитових фартуків — нитками.

Під час польових розвідок у Бережанському р-ні було віднайдено лише одну пам'ятку зі с. Жуків (Іл. 7). Проте ця одна знахідка є важливою, бо наштовхує відразу на два цікаві здогади, які звичайно ж потребують інших підтверджень.

Зокрема, судячи з декору виробу, а саме стрічково-ярусного орнаменту з витончених мотивів, «запаска» з'явилася одночасно із горсетом (для якого стрічковий орнамент був типовим), тобто уже в 1920-х рр. Однак, пам'ятка датована 1930-ми роками⁹. Цей факт вказує на те, що композиційне вирішення запаски, на відміну від композиції безрукавки, в процесі розвитку традиції вишивання бісерними матеріалами не зазнало помітних змін.

У ході експедиції було зафіксовано нову хвилю популярності бісерної вишивки. Зокрема, про майстринь початку ХХІ ст., що вишивають костюми, до складу яких, окрім безрукавок та запасок, можуть входити також спідниці та сорочки, повідомляли респонденти зі с. Урмань. На їх думку, сучасні твори за якістю бісерних матеріалів та виглядом декору значно поступаються роботі майстринь початку — середини ХХ століття¹⁰. На жаль, самостійно дослідити сучасну творчість урманських майстринь не вдалося за браком часу.

⁹ ПМА. Записано 5 червня 2011 р. у с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Подуфалої Марії Василівни, 1936 р. н.

¹⁰ ПМА. Записано 3 червня 2011 р. у с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Гуньки Наталі Іванівни, 1970 р. н.

Іл. 6. Зозулька Марія Василівна, ~1930 р. н. Камізелька «сердак». Чорний оксамит, бісер, шиття «у прикріп». Середина ХХ ст., с. Рекшин Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Іл. 7. Запаска з френзелями. Чорний оксамит, бісер, шиття «у прикріп». 1930-ті рр., с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Картини

Неочікуваною знахідкою стали дві невеличкі (17 x 17 см) вишиті бісером на вишневому оксамиті картини «килимки»¹¹, виявлені у с. Біще Бережанського р-ну. Автор творів — Шупляк Анастасія Михайлівна (1910—2000 рр.). «Килимки» висіли на стіні в інтер'єрі хати майстрині (симетрично, по обидва боки від ікони)¹².

Дві невеличкі вишиті бісером картини зберегли пам'ять про креативність місцевої майстрині, для якої

¹¹ Натрапити на картини пощастило Оксані Шпак. Авторка статті принагідно дякує колезі за активну допомогу у зборі польового матеріалу.

¹² ПМ Оксани Шпак. Записано 4 червня 2011 р. у с. Біще Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Шупляк (дівоче — Черкевич) Ніни Дмитрівни, 1939 р. н.

Іл. 8. Шупляк Анастасія Михайлівна (1910—2000 рр.). Картини «килимки». Темно-вишневий оксамит, бісер, шиття «у прикріп». Середина ХХ ст., с. Біще Бережанського р-ну Тернопільської обл.

захоплення вишивкою бісером знайшло ще й такий прояв. На нашу думку, ці нетипові для української традиції бісерних виробів твори стали цікавим поєднанням тогочасного вишивання та мальованої на склі народної картини (розміри та ромбовидна форма творів, сюжетна основа).

На першій картині серед завітчастих галузок майстриня вишила пару голубів, на іншій — одного птаха (Іл. 8).

Аналізуючи матеріал, техніку виконання та композиційні особливості неординарних творів, припускаємо, що вони виконувались у кінці 1930-х рр. (можливо у 1940-х рр.)¹³. Зокрема, майстриня використала саме такий матеріал, з якого кроїли модні у той час безрукавки та запаски. Бісерні матеріали богемського походження, їх кольори та техніка виконання картин так само узгоджуються із засадами творчості майстринь першої половини ХХ ст. Малюнок квіткових галузок тягнє до обрисів мотивів, якими з 1930-х рр. стали прикрашати оксамитові камізельки.

Проста та водночас цікава художня ідея, якою є вишита бісером картина народної майстрині зі с. Біще, розширює наше уявлення про творчий потенціал народного мистецтва першої половини ХХ століття.

Твори церковного призначення

Ще більш несподіваною та вагомою знахідкою експедиції 2011 р. стали вироби церковного призначення, виконані майстринею зі с. Жуків Бережанського р-ну Недільською Ганною Іванівною (1904—1981 рр.), творчість якої також розвивалася у контексті тогочасної народної традиції художніх виробів з бісеру¹⁴.

Вишиті бісером твори нині знаходяться у с. Жуків у старій дерев'яній церкві святого апостола Івана Богослова (1803 р.) та новій мурованій церкві святого апостола Івана Богослова (2001 р.). Зокрема, у дерев'яній церкві були виявлені дві хоругви, а у новій — облачення та покрівці¹⁵. Це твори різного часу (1930-ті та, правдоподібно, 1960-ті рр.), проте, їх об'єднує багато спільних рис, що обумовлено спільним авторством.

Опитування, проведене у с. Жуків, показало, що вишивка бісером у довоєнний час була надзвичай-

¹³ Наше припущення узгоджується з інформацією, наданою родичкою майстрині — Шупляк Ніною Дмитрівною, 1939 р. н.

¹⁴ Авторка статті висловлює щире подяку жительці с. Жуків Марії Василівні Подуфалій, 1936 р. н. (матері директора Музею родини Лепких), яка надала цінну інформацію про народне мистецтво села і допомогла встановити ім'я майстрині виявлених творів церковного призначення.

¹⁵ Хоругви, облачення та покрівці були виявлені керівником експедиції Олегом Болюком. Авторка статті вдячна колезі за активну співпрацю у зборі польового матеріалу.

но поширеною. За свідченням жуківчанки М.В. Подуфалої, у родині її матері (Коровишин Анастасії, 1914 р. н.) вишиту бісером безрукавку мала кожна із чотирьох сестер¹⁶. Найбільше захоплювалися вишивкою бісерними матеріалами дівчата, котрі народилися у 1900—1920-х роках. Так, М.О. Шагай повідомила, що «кораликами» вишивала її мама, а з 10 років вишивати «кораликами» стала й вона. А от донька такою творчістю уже не займалася, бо з 1950-х рр. «ніде стало купити бісер»¹⁷. Дівочтво уроджених у 1930-х рр. жуківчанок припало на роки повоєнної скрути, коли оксамитову тканину й бісер у магазині не продавали. Водночас, хто мав таку можливість, замолоду із задоволенням параднував у маминій безрукавці та запасці.

Висока популярність бісеру (у довоєнний час) як художнього матеріалу спонукала майстриню зі с. Жуків оздобити ним хоругви для місцевої церкви. Гадаємо, ініціатива, проявлена Г.І. Недільською, ґрунтувалася на її впевненості у своїх творчих силах та, скоріш за все, була підкріплена визнанням серед односельців її художніх здібностей та професіоналізму.

Сьогодні хоругви можна бачити у бабинці старої дерев'яної церкви святого апостола Івана Богослова (у 1803 р. перевезена з Нараєва) (Іл. 9).

У центральній частині оксамитових хоругв нашиті друковані на полотні образи різної іконографії. Так, одна хоругва має образ Івана Хрестителя в дитячому віці з ягнятком на руках та сюжет молитви в Гетсиманському саду. Інша хоругва — образ Марії Магдалини та архангела Михаїла, що перемагає диявола. Художньої довершеності жуківським хоругвам надає естетично досконала вишивка бісерними матеріалами, що обрамляє поле хоругви з усіх її боків.

На жаль, інформація про час вишивання хоругв, як і наступних, виявлених у ході експедиції творів церковного призначення зі с. Жуків, не збереглася. Проте, беручи до уваги матеріал, техніку виконання, кольорову палітру та характерні обриси мотивів декору, переконані, що хоругви слід датувати 1930-ми роками.

Іл. 9. Хоругви, вишиті бісером, в інтер'єрі дерев'яної церкви святого апостола Івана Богослова у с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Зокрема, для пошиття хоругв Г.І. Недільська обрала оксамит темно-бордового або коричневого (тканина вигоріла) кольору. Декор виконала шиттям «у прикріп», використовуючи якісний богемський бісер (№ 11) та частково паєтки (дрібні металеві лелітки). Композиції вишитих бісером хоругв ґрунтуються на поєднанні стрічкового орнаменту у вигляді завітчаної гірлянди (обрамляє хоругву верхом та по боках) та мотиву квіткові галузки (розташована унизу центральної фалди). Звертає увагу той факт, що майстриня не прагнула до абсолютної симетрії у рисунку та кольоровому вирішенні бічних орнаментальних стрічок. Несиметрична будова окремого мотиву завітчаної галузки (на фалді) теж виявляє схильність майстрині до асиметрії. Асиметрія, як один з важливих авторських прийомів художньої виразності, додає вишитим бісером хоругвам композиційної легкості, позбавляє їх від надмірної вишкolenості.

Через декілька десятиліть Г.І. Недільська для богослужб у місцевій дерев'яній церкві Івана Богослова (що не закривалася за радянської влади) вишила також священиче облачення: фелон, єпитрахиль, поручі, пояс, також два квадратної і один хрещатий форми покрівці. Нині ці твори зберігаються у ризниці нової мурованої церкви святого апостола Івана Богослова (2001 р.), проте у богослужіннях уже не використовуються.

Декоровані бісером облачення та покрівці зі с. Жуків датуємо початком 1960-х років. Зокрема, важливою позицією датування є перш за все аналіз матеріалу, з якого були викроєні компоненти облачення та покрівці. Цього разу майстриня скориста-

¹⁶ ПМА. Записано 5 червня 2011 р. у с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Подуфалої Марії Василівни, 1936 р. н.

¹⁷ ПМА. Записано 3 червня 2011 р. у с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Шагай Марії Олексіївни, 1925 р. н.

Іл. 10. Недільська Ганна Іванівна (1904—1981 рр.). Фелон. Єпитрахиль. Поручі. Пояс. Темно-бірюзовий оксамит, бісер, шиття «у прикріп». 1960-ті рр., с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.

лася темно-бірюзовою (колір добре зберігся) оксамитовою тканиною з ворсом зі штучного волокна. Такої якості тканину (найбільш відому під назвою «панбархат») у 1960-х рр. до українських сіл на прохання майстринь надсилали їхні родичі, що емігрували до країн Америки¹⁸.

Тканина, що досі не втратила свого первісного вигляду, дещо новіші бісер (яскравіші кольори) та лелітки (не мають патини), використані майстриною, так само вказують на значно новіше, ніж хоругв, походження священничого облачіння та покрівців.

За повідомленням окремих майстрів Бережанщини у 1960 р. зрідка у селах ще вишивали бісером (ма-

ючи придатну матерію та бісер). Зазвичай у того-часних творах майстрині наслідували художню манеру давніших (довоєнних) творів.

Беручи до уваги сказане, а також і те, що майстриня народилася у 1904 р. (померла у 1981 р.), найбільш обґрунтовано датувати облачіння та покрівців 1960-ми (не пізніше) роками.

Твори, виконані Г.І. Недільською у різний час, заохочують пошукати стилістичні особливості давніших (1930-ті рр.) та новіших (1960-ті рр.) виробів, по суті, простежити шлях зростання професіоналізму неординарної майстрині.

Насамперед привертає увагу колір тла виробів різного часу. На хоругви майстриня використала темно-бордовий (або коричневий) оксамит, на компоненти облачіння та покрівці — темно-бірюзовий. Такий вибір можна тлумачити двояко: або ж йшлося про символіку кольорів, прийняту у виготовленні тканин церковного ужитку (з приводу різних релігійних свят та нагод), або, що також імовірно — майстриня працювала з матерією такого кольору, який вдалося придбати. Проте в обох випадках тло дуже темне і близьке до чорного кольору, який вважався серед майстринь найбільш вдалим для вишивання бісером. Не дивно, що можливості використаної нами фототехніки не відтворили (достатньою мірою) помітної людському оку різниці між кольорами тла хоругв та облачіння з покрівцями.

При виборі техніки виконання та якісних показників бісеру (їх розмір та колір) майстриня залишилася максимально відданою художнім смакам, притаманним творчості жуківських майстринь першої половини ХХ ст.

Показово, що композиція хоругв не стала взірцем у виконанні декору облачіння та покрівців. Виготовляючи фелон, єпитрахиль, пояс, поручі та покрівці, Г.І. Недільська вирішувала дещо складніше завдання, аніж попереднього разу. Їй потрібно було створити свого роду ансамбль творів церковного призначення, абсолютно різних за розмірами та формами.

Обов'язковою складовою загальної композиції кожного окремо взятого виробу цього разу також став стрічковий орнамент, яким обрамлено основне поле компонентів облачіння та покрівців. Проте, орнаментальна стрічка тепер має помітно вужчу, ідентичну у композиціях усіх новіших пам'яток ширину. Майстриня зупинила свій вибір на неширокому стрічковому орнаменті,

¹⁸ ПМА. Записано 4 червня 2011 р. у с. Поточани Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Гриб Марії Михайлівни, 1932 р. н.

щоб з усіх виробів церковного призначення незалежно від їх розміру та форми створити одне ціле.

Хоча орнаментальна стрічка у кожному із творів ідентична за шириною, проте за декоративним вирішенням вона різноваріантна. Мотиви квіткових галузок, розкидані по центральному полю компонентів облачення та покрівців, так само характеризуються багатою варіативністю (Іл. 10).

Кольорова палітра творів церковного призначення, виконаних у 1930-х та у 1960-х рр., якщо не брати до уваги ледь помітних кольорових нюансів бісерних матеріалів та леліток різного часу, цілком аналогічна. Темне тло виробів оживляють: біла, блакитна, волошкова, світло-теракотова (близька до жовтого кольору), ніжно-рожева (з відтінком бузкового кольору), червона, трав'янисто-зелена барви. Значного використання дістав у творах Г.І. Недільської срібний (дзеркальної якості) бісер, який майстриня уживала, вишиваючи декотрі з квіткових мотивів як давніших, так і новіших творів.

У творах різного часу зустрічаємо також золоту барву, з якою майстриня працювала доволі обережно в особливих випадках. Зокрема, золотисті мідного відтінку паєтки (дрібні металеві лелітки) майстриня використала у декорі хоругв, заповнюючи ними внутрішнє поле трилисників. Думаємо, що композиційний прийом заповнення внутрішнього поля листків паєтками Г.І. Недільська підглядела у декорі плащаниці (можливо колишньої місцевої). Нагадаємо, що гаптовані плащаниці XVIII—XIX ст. мали стрічковий орнамент з рослинних мотивів, який традиційно обрамляв основну композицію твору. Можна припустити, що роздумуючи над композицією хоругв, майстриня опрацьовувала не лише орнаментику місцевої вишивки бісером, а також гаптованих плащаниць.

Поряд із паєтками у декорі хоругв знаходимо золотистого відтінку склярус, який Г.І. Недільська використала, вишиваючи хвилю, що нею обрамлено усі краї хоругв.

При оздобленні облачення та покрівців майстриня ужила золотистого відтінку лелітки, склярус, а також бісер. Зокрема, на фелоні, поясі й покрівцях золотистими лелітками вона вишила хрести, якими означила приналежність своїх творів до кола виробів церковного призначення¹⁹. Золотистими лелітками Г.І. Недільська також прикрасила мотиви га-

Іл. 11. Недільська Ганна Іванівна. Покрівець хрещатий. Темно-бірюзовий оксамит, бісер, склярус, шиття «у прикріп». 1960-ті рр., с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.

лузок, розкиданих по основному полю фелона, епитрахилі та хрещатого покрівця.

Виконуючи хрещатий покрівець, майстриня скористалася золотистим (дзеркальної якості) склярусом, яким вишила мотив хвилю, аналогічної до тієї, що обрамляє основне поле хоругв. Уважно досліджуючи хрещатий покрівець, спостерігаємо вроджене інтуїтивне розуміння композиції та художнього смаку майстрині. Маємо на увазі надзвичайно вдале поєднання усіх деталей загальної композиції хрещатого покрівця, зокрема стрічкового орнаменту (що обрамляє центральне поле покрівця), квіткових галузок (що розташовані на чотирьох кінцях хрещатого покрівця) та мотиву вишитої одним лиш склярусом хвилю (що обрамляє чотири кінці-рамена покрівця) (Іл. 11).

Отож, аналізуючи тонкощі художньо-композиційного вирішення виявлених творів, виконаних Г.І. Недільською зі с. Жуків Бережанського р-ну, маємо можливість переконатися у високому професіоналізмі неординарної майстрині, творчість якої гідно представляє народне мистецтво Бережанщини.

Мистецтвознавчий аналіз засобів та прийомів художньої виразності, використаних при виконанні компонентів одягу (Бережанського р-ну), як також хоругв, компонентів облачення та покрівців (с. Жуків) засвідчують спорідненість тих і тих виробів. На конкретному прикладі маємо можливість наочно переконатися, що твори церковного мистецтва, які знаходяться у сільських храмах, і виконавцями яких є місцеві майстри, є водночас і творами народного мистецтва.

¹⁹ На епитрахилі та поручах хрести вишиті хрестиковим стібком золотистими нитками

Висновки

У ході мистецтвознавчої експедиції Інституту народознавства НАНУ, одним із завдань якої було дослідити народну творчість майстрів художніх виробів з бісеру Бережанського р-ну (як частини етнографічного Опілля), було отримано цінну інформацію та зафіксовано окремі пам'ятки, які дають змогу зробити наступні висновки.

Перша половина ХХ ст. — час успішного розвитку народної традиції художніх виробів з бісеру. Зокрема, у народній носії Бережанщини побутували бісерні накладні оздобы: стрічковий, кутовий, правдоподібно, перетинчастий: гердани, зубчаста сялянка, краватка, котильон.

Починаючи з 1920-х рр. святковий народний одяг поповнюється оксамитовими вишитими бісерними матеріалами: безрукавками та фартухами. Серед безрукавок першим набуває поширення короткорокий горсет, який заможніші дівчата носили в ансамблі з фартухом. Обидва новітні компоненти народної носії мали аналогічний декор, виконаний бісерними матеріалами шиттям «у прикріп» — вишуканий стрічковий (у фартухах стрічково-ярусний) орнамент з мотивом завітчанної галузки.

У 1930-х рр. з'являється довга камізелька, декор якої виконують у тій само техніці, змінюючи, однак, його композиційні засади. Зокрема, на полі відносно великих розмірів передніх пілок камізельки починають вишивати розлогі галузки з асиметричними обрисами.

Декоровані бісером оксамитові (обох типів) безрукавки та фартух залишаються широко уживаними до 1950-х, у деяких селах 1960-х рр., відколи вони зникають зі звичного ужитку. За повідомленням окремих респондентів, упродовж останнього десятиліття ці компоненти народної носії повертаються у моду, викликаючи появу майстрів нового покоління і нового художнього бачення.

За браком достатнього масиву польових матеріалів з інших теренів Західних областей України говорити про унікальні риси народного мистецтва бережанського осередку поки що зарано. Водночас, несподіваним результатом теперішніх мистецтвознавчих розвідок стали нетрадиційні твори окремих майстрів. До особливих знахідок відносимо вишиті бісером картини зі с. Біще та виробы церковного призначення, виявлені

у с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. Відзначені пам'ятки розширюють наше уявлення про типологію народних художніх виробів з бісеру, засвідчують високий потенціал народного мистецтва.

1. Бережанський краєзнавчий музей. — ДПМ-810.
2. Будзан А.Ф. Художні виробы з бісеру / Антін Федорович Будзан // Народна творчість та етнографія. — 1976. — № 1. — С. 80—85.
3. Врочинська Г.В. Українські народні жіночі прикраси ХІХ — початку ХХ століть / Ганна Врочинська. — К. : Родовід, 2007. — 232 с. : іл. — (Бібліогр. в тексті та в кінці: с. 224—228).
4. Федорчук Олена. Українські народні прикраси з бісеру / Олена Федорчук. — Львів : Свічадо, 2007. — 120 с. : іл. — (Бібліогр.: с. 75—80).
5. Федорчук Олена. Бісер у народному одязі Опілля першої половини ХХ століття / Олена Федорчук // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії : зб. наук. праць. Вип. 4 / голов. ред. Г. Скрипник; НАНУ, ІМФЕ ім. Рильського. — К., 2004. — С. 175—180.

Olena Fedorchuk

ARTISTIC BEADWORK IN NATIONAL ART OF BEREZHANY DISTRICT

(based on art criticism expedition materials of 2011)

This article is dedicated to artistic monuments of early and middle XX century, discovered in Berezhany district of Ternopil region during the art criticism expedition of the Ethnological Institute of the National Academy of Science of Ukraine. These contained superimposed beadwork adornments and national garments components, decorated with beads. The ecclesiastical artistic works (1930, 1960) revealed in the old and new churches of Zhukiv village in Berezhany district, Ternopil region, became the unique findings of the expedition.

Keywords: beadwork, glass rods, «lelitkas» scents, «herdan» beadwork necklace, apron.

Елена Федорчук

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ БИСЕРА В НАРОДНОМ ИСКУССТВЕ БЕРЕЖАНЩИНЫ (за материалами искусствоведческой экспедиции 2011 г.)

Статья посвящена объектам художественного творчества начала — середины ХХ в., которые были зафиксированные в Бережанском р-не Тернопольской обл. во время искусствоведческой экспедиции Института народоведения НАН Украины. Среди них накладные бисерные украшения и декорированные бисером компоненты народной одежды. Уникальными находками стали произведения церковного предназначения (1930 и 1960-х гг.), обнаруженные в старой и новой церквях села Жуков Бережанского р-на Тернопольской обл.

Ключевые слова: бисер, стеклярус, блестки, гердан, безрукавка, фартух.